

Гергана Руменова Русева

**Граматика на идентичността – за развитието на думата *ātmán* в
индоарийските езици**

(Рецензия за конкурса за академичната длъжност “доцент”)

През 1997 г. Гергана Русева завършва висше образование по Физика със специалност “Физика на ядрото и елементарните частици” в СУ “Св. Климент Охридски” с магистърска степен.

През 2000 г. във ФКНФ на същия университет тя завършва второ висше образование – Индология също с магистърска степен. През 2006 г. след защитена дисертация на тема “Индоарийските лични местоимения в диахрония” Гергана Русева получава образователна и научна степен “доктор”.

От 2002 г. до 2009 г. е хоноруван преподавател в катедра “Класически изток”, специалност Иранистика, където преподава ведийски език и санскрит I и II част, а от 2007 г. до 2009 г. преподава морфология и синтаксис на хинди. От 2009 г. е главен асистент по санскрит I и II част и морфология и синтаксис на хинди. Дългогодишната преподавателска работа на гл. ас. д-р Гергана Русева и необходимите за нея изследвания обуславят интереса ѝ към лексиката и граматиката на индоарийските езици.

Представената за конкурса монография на д-р Гергана Русева се състои от Увод и шест глави.

В Глава I тя подробно проследява етимологията на думата *ātmán*, която се извежда от праиндоевропейска основа и се среща също така в по-стари форми на старогръцки, старосаксонски, староанглийски, старогермански, старофризийски и в германските езици. Предполага се, че думата *ātmán* е имала две основи – “издишвам” и “вдишвам”. Първоначално *ātmán* в по-ранното си значение в Ригведа е “дъх”, но по-късно се среща и в другите си значения – “природа”, “същност”, “дух”, “душа” и започва да се употребява като възвратно местоимение. Както посочва авторката, ведийският език не е диалектно хомогенен, затова има граматикализирани и други употреби на *ātmán* като *tmán*.

В Глава II д-р Гергана Русева много задълбочено разглежда морфологичното развитие на думата *ātmán* и склонението ѝ в осемте падежа на единствено,

двойствено и множествено число във ведийския език и в санскрит. В езика пали *ātmán* е *attā* и авторката проследява думата в осем падежа в единствено и множествено число, след което я посочва в будисткия хибриден санскрит в пет падежа и две форми за множествено число.

В пракритите, където освен основата *attā*, се среща и основата *appā*, а склонението на думите, произлезли от *ātmán* е като имената от мъжки род, завършващи на -а, и формата *putta* се среща в осем падежа в единствено и множествено число.

Авторката проследява развитието на *ātmán* като възвратно местоимение от типа тадбхава в още девет древноиндоарийски езика, като дава схемата на възвратно-притежателното местоимение в новоиндоарийските езици.

На стр. 58 в схема е представена основата за единствено число именителен падеж на *ātmán* в древно, средно и новоиндоарийските езици, което е много интересно и полезно дори и за неспециалистите.

В Глава III д-р Гергана Русева разглежда семантиката на *ātmán* в периодите от XII до VIII в. пр.н.е. (при Самхитите), от VIII в. пр.н.е. до I в. (при Упанишадите) и така стига до X в., т.е. до периода на разпространението на класическия санскрит. Тя проследява семантичното развитие на *ātmán* в осем значения, а именно: 1. “дъх”, “жизнен дъх”, 2. “душа”, “дух”, 3. “живот”, 4. “същност”, “характер”, “особеност”, 5. “разбиране”, “интелект”, “ум”, 6. “тяло”, 7. *ātmán* като възвратното местоимение “себе си” и 8. *ātmán* “син, дете” с възвратно значение “себе си”. Тези значения са проследени с много примери и се посочва, че след Ригведа вече доминира връзката на *ātmán* с жертвоприношението и с трите жизнени функции на дъха: *prāná* (при вдишването), *arāna* (при издишването) и *vuāna* (дъх, разпределящ се по тялото).

В Глава IV, озаглавена “За функциите и употребите на думата *ātmán* и нейните наследници в индоарийските езици” д-р Гергана Русева анализира двете основни употреби на думата: субстантивна и възвратна, като първата се среща само във ведийския език, в санскрит и в средноиндоарийските езици, а втората – във всички индоарийски езици, макар че според авторката тези две употреби не винаги могат лесно да се разграничат. Прави се анализ на много примери за употребата на *ātmán* като възвратно местоимение и се установява, че след Ригведа тази дума загубва субстантивната си функция.

Д-р Г. Русева спира вниманието си на възвратната употреба на *ātmán* в пасивни изречения, когато antecedентът на възвратно-притежателните местоимения е в косвен падеж (инструментал) и е семантичният, а не граматичният подлог в “пасивната конструкция”. Това е така, защото още от ведийската проза свойствата на граматичния подлог в такива конструкции се поемат от агенса.

Употребата на *ātmán* и нейните наследници продължава да се разглежда в дативо-субектни изречения, които освен в санскрит се срещат и в средноиндоарийски и новоиндоарийски език, където със свойство на подлог се явява дативният “преживяващ”. Авторката отбелязва, че при превод на български език възвратно-притежателното местоимение “свой” е по-добре да се заменя с лично-притежателното местоимение “мой”. Разгледана е употребата на *ātmán* и в посесивни изречения, в изречения със скрита предикация и в сложни изречения. Всички употреби са подкрепени с примери на авторката, преведени на български език, а също са използвани и много примери на други индолози. Д-р Русева подчертава, че *ātmán* е “индийската култура и светоусещане”, защото е “духът” и “душата”, “дъхът” и “тялото”, “същността” и “животът” и се граматизира в течение на 3000 години като лично и възвратно местоимение и води индоарийските езици към аналитизъм.

В Глава V, най-обемната в книгата, се проследява възприемането на концепта *ātmán* от различни философски школи по света. Авторката изтъква, че той “се извежда от набор от архетипни понятия, логически връзки, образни представи и изработени въз основа на тях принципи и правила за съществуването на човека в света” (стр. 136). В хода на развитието на концепта в съдържанието му влиза елемент, свързан с основополагащия принцип на различните религиозни учения, както и елемент, засягащ историческите условия на съществуването на хората и на тяхната социална организация. Постепенно се изгражда система от различни съдържания на концепта.

Българските философи възприемат *ātmán* като “Аз”. Д-р Русева смята, че това се дължи на факта, че повечето от тях не превеждат текстовете от санскрит, а от английски или немски език. Психологът Карл Густав Юнг предлага преводът на *ātmán* да бъде “цялостна личност” (self). Авторката се спира на въпроса за взаимодействието на Аза и “цялостната личност”, позовавайки се на Шанкара и

Сиркин. Изследва се развитието на семантичното поле, включващо вербални изрази, с които е въведен концепта *ātmán*, като са представени много автори и схващанията им за тази дума и синонимите ѝ (на стр. 144).

Във ведическия период боговете имат облика на човека, като магическата формула *bráhmaṇ* се превръща в отделно божество, което става символ на безкрайността и постепенно измества останалите божества на ведийския пантеон. Този неподвижен и свободен център е дъхът, който дава ритъм на съществуването. *Ātmán* “дъхът” е по-абстрактен от *prāṇa* – “диханието”, защото е дъхът на живота и това схващане постепенно придобива значението “себе си”.

Едно от схващанията на ранните Упанишади, отбелязано от авторката, е, че духът/душата (*ātmán*) по време на сън напуска тялото под формата на птица. Състоянието на сънуване е временно пътуване на душата *ātmán*, а при смъртта тя напуска тялото окончателно. Според по-древните текстове *ātmán* пътува до слънцето, а според Упанишадите – към луната и звездите. Според тях *bráhmaṇ* е принцип, който определя човешкото съществуване и мислене, но не може да бъде описан, само може да бъде “преживян” (стр.162). Тук авторката цитира Дейвид Хюм, който смята, че няма постоянна същина, съответстваща на Аза.

По-нататък се разглежда и схващането на будистите, че Азът се изгражда на базата на емпиричната личност и затова Буда вижда човека като съвокупност от възприятия или от агрегати, които са свързани и непрекъснати благодарение на причинността. Сравнява се възприемането на *ātmán* от страна на индиеца и от страна на европейца, като първият се стреми да е далече от реалния свят, а вторият е напълно свързан с него.

Д-р Г. Русева изследва и значението на думата *bráhmaṇ*, съществително име от среден род, което означава “растеж”, “разширение”, “развитие”. В най-древните текстове на Самхитите и Брахманите тя е “молитва”, “мантра”; “свещена дума”, “свещена реч”. Може също да означава и “жрец”, “магическа сила” и “велик”. Според Шанкара *bhūmaṇ* е идентичен с *bráhmaṇ*, като основното свойство на *bhūmaṇ* е сливането на субекта и обекта в него.

Авторката прави преглед на основните индийски виждания за *ātmán*, за Аза, за духа и за душата, като разкрива, че според системата чарвака, която е индийският материализъм, възприятието е единственият сигурен източник на познанието,

затова представителите на чарвака отъждествяват *ātmán* с тялото. А при школата джайна душата е субстанция, която притежава съзнание и се намира във всички части на живото тяло. За тях всички души са равни – на човека, на растенията, на микроскопичните пращинки. Цитиран е Шанкара, който смята, че за да постигне просветление, човек трябва да отхвърли индивидуалното Аз.

Авторката разглежда още схващанията на школите няя и вайшешика, на философската школа санкхя, на школата мимамса, на адвайта веданта и др. Проследяват се разликите помежду им и причините за тях. Например, според представителите на няя и вайшешика Азът, *ātmán*, е субстанция, различна от физическите субстанции и притежава качествата съзнание, желание, отвращение, воля, удоволствие, болка, познание. Според школата санкхя Азът се различава от тялото, сетивата, ума и интелекта. Системата йога притежава метафизиката на санкхя, но добавя и съществуването на Бог като различен от другите Азове. В школата мимамса душите са вечни, безкрайни субстанции, управлявани от закона на кармата. Според адвайта веданта Азът е идентичен със света, с абсолюта, с битието, с *bráhman*.

Тук особено ясно проличават дълбоките търсения на авторката и реалните резултати от тях като заключения относно същността на *ātmán*.

В последната глава, озаглавена “За превода на думата *ātmán*: на границата между текст, контекст, концепт и концепция”, авторката дава примери от различни текстове на санскрит, чрез които се проследява семантичната и граматична употреба на думата *ātmán*.

В Заключението д-р Гергана Русева обобщава казаното за думата *ātmán* през различните периоди на употребата ѝ в индоарийските езици – главно във ведийски и в санскрит, като я представя на семантично и граматично равнище.

Монографията има пет приложения, които обогатяват анализа на употребата на думата *ātmán* в Ригведа, в Ашхарваведа, в Панчатантра, Мриччхакатика и в разказа на хинди “Един букет рози”.

Гл. ас. д-р Гергана Русева има много публикации: “По въпроса за композитите и техния произход във ведийския език” (2005 г.); “Семантичното развитие на думата *ātmán* във ведийския език” (“On the semantic development of the word *ātmán* in Vedic language”) (2009 г.); “Произходът на възвратното местоимение

в новоиндоарийските езици” (2010 г.); “По въпроса за възвратните местоимения във ведийския език” (2010 г.); “За произхода на възвратното местоимение в новоарийските езици” (2010 г.); “Панини за личните местоимения в санскрит” (2010 г.); “За ‘звуковия символизъм’ и устойчивостта на формите на личните местоимения” (2011 г.). Приети за публикация са и: “Значения на думата *ātmán* в три стиха от Бхагавадгита” и “За някои неясни пасажи в Иша Упанишад: текст, контекст, концепт, концепция”.

Обобщавайки, искам да изтъкна следните качества на монографията на д-р Гергана Русева:

1. Богатството на примерите, които подкрепят анализа на тезата за употребата на думата *ātmán* на семантично и граматично равнище през различните периоди на индоарийските езици – от ведийски език до санскрит.

2. Изчерпателността на анализите, за които се използва мнението на философи от различни школи, както източни, така и западни. Присъства и авторовото мнение, чиято оригиналност представя авторката като ценен специалист по ведийския език и по санскрит.

3. Представената за обсъждане монография е на високо научно равнище.

Завършвайки, се обръщам към членовете на комисията от ФКНФ да гласуват гл. ас. д-р Гергана Русева да бъде избрана за доцент въз основа на книгата ѝ: “Граматика на идентичността – развитие на думата *ātmán* в индоарийските езици”.

Проф. дфн Снежина Гогова
20. 04. 2012 г.

